

BAKI DÖVLƏT UNIVERSİTETİ
İLAHİYYAT FAKÜLTƏSİNİN

**ELMİ
MƏCMUƏSİ**

№ 09 APREL (NİSAN) 2008

QAZI ƏBDÜLCABBARIN ƏSƏRLƏRİNİN İŞIĞINDA NÜBÜVVƏTİ RƏDD EDƏN MÜLHİD CƏRƏYANLARDAN BƏRAHİMƏ VƏ ONA VERİLƏN CAVABLAR

*Dr. Adilə TAHİROVA**

İlhad termininin lüğət mənası “sapmaq”dır. Müxtəlif qəliblərdə zülm etmək, həqiqətdən üz çevirmək, həqiqəti təhrif etmək, şübhəyə düşmək kimi mənalarda işlənir. Mülhid isə ilhad əməlini işləyən, həqiqətdən üz çevirən və ondan şübhə edən mənasını verir.¹ Kəlam termini kimi “Allahın varlığı və birliyini, dinin əsas hökmlərini inkar etmək, bunlar haqqında şübhə bəsləmək və ya oyandırmaq, dini qaydaları xəfifə almaq” mənasında istifadə olunur.² Qur’ani-Kərimdə də dörd yerdə keçən bu söz, sapma və sapdırma mənasındadır.³ Mülhid sözünün sinonimi kimi zındıq, kafir, dəhri terminlərinin də mənbələrdə istifadəsinə rast gəlmək mümkündür.

İslam dininə əsasda zidd olan fikirləri klassik dövr kəlam alimləri belə təsnifləndirmişlər: Elmin imkanını inkar etmək; aləmin əzəli olduğunu, yaradanı və idarə edəninin olmadığını iddia etmək; aləmin əzəli olduğunu və əzəli bir idarə edəninin olduğunu irəli sürmək; aləmin əzəli və ya muhdəs olduğu məsələsində fərqli düşünməklə birlikdə idarə edicisinin əzəli və birdən çox olduğunu söyləmək; aləmin əzəli olmadığını, tək bir əzəli yaradıcının varlığını qəbul edib peyğəmbərliyi inkar etmək; aləmin yaradılmış olduğunu, əzəli və tək bir yaradıcısı olduğunu, peyğəmbərliyin haqq olduğunu qəbul etməklə birlikdə bəzi peyğəmbərləri inkar etmək.

* Bakı Dövlət Universitetinin ilahiyyat fakültəsinin müəllimi.

¹ İbn Mənzur, *Lisanu-l-Arab*, Beyrut tarixsiz, Daru Sadır, III cild, s. 388-389; Zəbidi, *Tacu-l-arus*, Qahirə 1306, II c., s. 493.

² Mustafa Sinanoğlu, “İlhad”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2000, XXII cild, s. 90; İslam düşüncəsində ilhad termini haqqında geniş məlumat üçün bax. İlhan Kutluer, “İlhad”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXII, 93-96.

³ Məhəmməd Fuad Əbdülbaqi, *əl-Mucəmmu-l-mufəhrəs li-əlfazi-l-Qurani-l-Kərim*, Tehran 1372, s. 762.

Firqələr və cərəyanlar olaraq nəzər saldıqda bu əsas iddiaların sofistlərə (sufestaiyyə), ateist materialistlərə (dəhriyyə), Aristotelçi filosoflara (məşşailər), müxtəlif məcusi, manişeyist və məzdəki axımlara və onlarla birlikdə hermetik və sabii inanclara aid olduğu görünür.⁴

Allahla yaradılmışlar arasındakı münasibət və dialoqu ifadə edən peyğəmbərlik sisteminə ehtiyac məsələsi İslam düşüncə tarixindəki başlıca müzakirə mövzularından biri olmuşdur. Belə ki, bəzi dövrlərdə peyğəmbərlərə ehtiyac olmadığını söyləyənlərə, peyğəmbərlik iddiasında olan saxta “peyğəmbərlərə” və İslam əqidəsinə uyğun olmayan fikirlər səsləndirənlərə rast gəlmək mümkündür. İslam düşüncəsinin müxtəlif məktəblərinə mənsub kəlamçılar tarixin hər dövründə bu kimi yanlış fikirlərə cavab vermiş və öz fikirlərini əsaslandırmaq üçün dəlillər gətirmişlər. Məsələnin bir başqa yönü də fəlsəfə və kəlam arasındakı daimi müzakirə obyektlərindən birisi olan ağıl-vəhy “qarşıdurmasıdır”. XVIII əsrdən etibarən qərbdə maddi və mənəvi səadətin ağıl və elmlərin irəliləməsi ilə əldə edilməsinin mümkün olduğunu müdafiə edən axımlar, deist cərəyanlar inkişaf etmişdi. Bunlar peyğəmbərlik sisteminə şübhə və ya inkarla yanaşan qruplardır. Təbii din⁵ fikri də bu dövrlərdən etibarən öz dövrlərinə məxsus ədəbi və fəlsəfi üslubda aktualıq qazanmışdır. İslam tarixində bu fikirlərə hələ ilk dövr mənbələrində Bərahimə adlanan qrupun və başqa cərəyanların fikirlərində rast gəlmək mümkündür. Bərahimə aqlın yetərli olduğunu, dinlərə və peyğəmbərlərə ehtiyac olmadığını söyləyirdi. İslam əqidəsinə uyğun olmayan bu fikirlərlə ilk intellektual mübarizəni aparənlar arasında Mötəzilə alimlərini misal vermək mümkündür. Bu elmi mübahisələr əslində günümüzdə də fəlsəfi platformada davam edən mövzunun aktualıqını qoruduğuna dəlalət edir. Bərahimənin timsalında səslənən fikirlər və onlara verilən cavablar əsas etibarilə eyni qalmaqla birlikdə dövrlərə görə müəyyən dəyişikliklərə də məruz qalmışdır. Bu məqalədə əsasən klassik dövr kəlam alimlərinin əsərlərinə müraciət edilərək Mötəzilə məktəbinin nümayəndəsi

⁴ İlhan Kutluer, “İlhəd”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXII, 95.

⁵ Dindarlığın təbii bir insani meyl olduğunu müdafiə edən görüş. Burada fəvqəltəbii inanclara (möcüzələr, ilahi yardım, əbədi həyat kimi) yer verilmir.

Qazı Əbdülcabbarın (v. h. 415/m. 1025) bu axımın fikirlərinə verdiyi cavablar əsas alınmışdır.⁶

Klassik dövr kəlam alimlərindən olan və Qazı Əbdülcabbar ilə təxminən eyni əsrlərdə yaşamış Əbu Mənsur əl-Maturidi (v. h. 333/m. 944) və Əbu-l-Muin ən-Nəsəfi (v. h. 508/m. 1115) də nübüvvət mövzusunda əsərlərində digər mövzulardan daha çox yer verdiklərini söyləyirlər. Buna səbəb olaraq yaşadıkları dövrdə ilhad hadisələrinin artdığını, xüsusilə peyğəmbərlik məsələsində inkarçıların etirazlarının olduğunu dilə gətirir və nübüvvət əleydarlarının yanlış fikirlərini rədd etməyi, iftiralara cavab vermə hədəfini güddüklərini ifadə edirlər.⁷ Maturidi, nübüvvəti inkar edənlərdən bəhs edərkən Bərahimə adını istifadə etməməklə birlikdə mənbələrdə Bərahiməyə aid edilən etirazları ifadə edərək cavablandırır. Maturidi, *Kitabu-t-tövhid* əsərində nübüvvəti inkar edənləri belə sıralayır:

1. Yaradıcını inkar edənlər.

2. Onun mövcudiyətini qəbul etməklə birlikdə əmr və qadağalarını qəbul etməyənlər.

3. Bunu da mənimsədikləri halda insan aqlının tək başına yetərli olub risalətə ehtiyac duymadığını iddia edənlər.

4. Risalət iddiasında olan şəxsin göstərəcəyi möcüzələri kahin, sehrbaz və göz bağlayıcıların əməllərinə bərabər tutanlar.

5. Nübüvvət iddiasında olanların göstərdikləri fəvqəladə təbiətli hadisələr qarşısında xitab edilən şəxslərin aciz qalması, onlarda bu cür fellərin lazım gətirdiyi təhsil və alışıqlığın olmaması səbəbinə bağlayanlar.⁸

Ümumiyyətlə nübüvvəti inkar edən cərəyanlardan başda Bərahimə olmaqla Süməniyyə, Sufestaiyyə, Tabiiyyun, İbahiiyyə, Sabiiyyə, Dəhriyyənin adlarını çəkmək mümkündür.

Qazı Əbdülcabbarın yaşadığı və fəaliyyət göstərdiyi bölgədəki ilhadi fikirlərin mənşəyi Məzdəkilik, Arami və İran mühitlərinin qarşılıqlı təsiri nəticəsində ortaya çıxan müxtəlif din və ənənələrdən Manişeyizm, Deysanilik,

⁶ Məqalədə yazılanlar haqqında daha geniş məlumat üçün bax: Adilə Tahirova, *Kadı Abdülcebbar ve Ebü-l-Muin en-Nesefiye göre nübüvvetin gerekliliyi*, Mərmərə Universiteti Sosial Bilimlər İnstitutu ilahiyyat/kəlam bölümü, Doktorluq dissertasiyası, İstanbul-2004.

⁷ Əbu-l-Muin ən-Nəsəfi, *Təbsıratu-l-ədillə*, I, 534-535.

⁸ Maturidi, *Kitabu-t-tövhid*, s. 271; Əbu-l-Muin ən-Nəsəfi, *Təbsıratu-l-ədillə*, I, 446.

Mərqayuniyyə və başqa cərəyanlara istinad edir. Hicri IV-V əsrlərdə yaşamış Qazıdan əvvəlki dövrdə xəlifə Mehdi Billahın (158-169/775-785) hakimiyyəti dövründə bu fikirlərin canlandırılması məqsədilə bir çox üsyan ortaya çıxmışdır. Muqannanın başçılığında Xorasanda və Cibal (mərkəzi İran), Sinbad (Sunaz), Herat, Sistan, Badqis bölgəsində Ustadsis adlı şəxs tərəfindən başlatılan üsyanlar bunlardan bəziləridir. Xəlifə Mehdi zındıqlara qarşı təzyiq tətbiq etmək məcburiyyətində qalmışdır. Bağdadda və böyük şəhərlərdə qaziya və ya bilavasitə xəlifəyə bağlı bir məhkəmə qurulmuşdu və zındıqlarla məşğul olma vəzifəsi ona tapşırılmışdı. Mötəzilə alimi Qazi Əbdülcabbarın da bu vəzifəni yerinə yetirdiyi mənbələrdə qeyd edilir.⁹

Bunu da ifadə etmək lazımdır ki, nübüvvətə yönəldilən etirazların böyük bir qismi epistemoloji baxımdandır. Bu etirazlardan bir qismi biliyin həqiqəti, imkanı və mənbələrinə (əsbəbu-l-ulum və ya mədariku-l-ulum) yönəldilmişdir. Məsələn bütün elm əldə etmə vasitələrini və həqiqəti inkar edərək elm və həqiqətin olmadığını iddia edən Sufestaiyyə, xəbərə istinad edən elmi inkar edərək bunun zənn və şübhə daşdığını və həqiqətinin olmadığını söyləyən Süməniyyə, ağıl və duyğu üzvləri (xəvassi-səlimə) varkən peyğəmbərliyə ehtiyac olmadığını irəli sürən Bərahimə. Əshabu-ş-şəkk (Şukkak və ya Mutəşəkkikun) və Mütəcahilə kimi adlandırılan qruplar da Sufestaiyyənin geniş yelpazəsinə daxildir. Yunan mənşəli Sofestaiyyənin hind mühitindən qaynaqlanan variantı kimi ifadə edilə biləcək Mutəkafiyə də bu tip etirazları olan qruplardandır. Kəlam ədəbiyyatında Laədrıyyə olaraq adlandırılan qrupun fikirləri də əsasən Mutəkafiyə ilə uyğundur. Bütün bu fikirlər bir növ septikliyə səbəb olduğu üçün İslam düşüncəsinə uyğun hesab edilmir. Qazi Əbdülcabbarın əsərlərində bunlardan başqa adı keçən başqa axımlar da olsa məqalə çərçivəsində bunlardan Bərahimə haqqında bəhs ediləcək. Qazi Əbdülcabbar, nübüvvət məsələsində əsas münaqişə edilən tərəfin Bərahimə olduğunu əsərlərində dəfələrlə bildirmişdir.

Bərahimə termini, İslam heresioqrafiya tarixində peyğəmbərliyi inkar edən fikir və düşüncələrin simvoluna çevrilmişdir. Bərahimənin Brah-

⁹ Melhem Chokr, *İslamın hicri ikinci əsridə zındıqlıq və zındıqlar*, (tərcümə edən: Ayşe Meral), İstanbul 2002, 26, 35-36, 58-59; İlhan Kutluer, "İlhad", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXII, 93-94.

manizmlə əlaqəsinin olub olmadığı, ilk dövr İslam kəlamında İslam-Hindu inanclarının dialoqunu əks etdirib etdirmədiyi, hətta uydurma olub olmadığı hələ də müzakirə obyektinə olaraq qalır. Günay Tümer bu qrupu Brahmanizm kimi adlandıraraq İslam mənbələrində əl-Bərahimə və ya əl-Bərheməyyə olaraq keçdiyini ifadə edir. Onun fikrincə bu qrup müsəlman müəlliflərdən Biruni və Şəhristani tərəfindən ən məzmunlu təsvirini tapmışdır.¹⁰ Təhanəvi, bu qrupun özlərini İbrahimin soyundan hesab etdiklərini, hind bölgəsində saylarının çox olduğunu bildirmişdir.¹¹ Şəhristani də Bərahiməni hind mədəniyyətinə aid hesab edir.¹² Norman Calder isə Bərahimənin hind deyil, semitik din və nübüvvət inancını xatırladan mifoloji mahiyyətdə bir İbrahimi kulta aid edilməsi fikrini tədqiq etmişdir. Bundan sonra belə bir fərziyyə ilə çıxış etmişdir: İlk dövr mənbələri Bərahiməni qədim bir İbrahimi irsə nisbət edərkən, İbn Hazm, Cüveyni, Şəhristani kimi mutəəxxirun dövrü mənbələri isə hind mədəniyyətinə aid edirlər.¹³

Qazı Əbdülcabbarla eyni əsrdə yaşamış bir alim olan Əşəri məktəbinə mənsub Baqillani (v. 403/1013), Bərahimənin iki qola ayrıldığını ifadə edir: 1. Peyğəmbərləri bütünlüklə inkar edərək məxluqata Allah tərəfindən peyğəmbər göndərilməsini doğru çıxaracaq bir cəhət olmadığını iddia edənlər. 2. Həzrət Adəm (bir fikrə görə isə həzrət İbrahim) xaricində bir peyğəmbər göndərilmədiyini söyləyənlər.¹⁴

Bərahimənin etirazları haqqında ilk dövr ədəbiyyatı əsasında məlumat Paul Krausun əl-Müəyyəd fi-din əş-Şirazinin *əl-Məcalisu-l-müəyyədiyyə* kitabında nəql edilən *əz-Zümürriid* adlı məşum mətnə aid iqtibasları nəşr etdirməsi ilə əldə edilmişdir. Kraus *Kitabu-z-zümürriidün* bu kimi fikirlər baxımından ən qədim mənbə olduğunu, ancaq Bərahiməyə nisbət edilən bu fikirlərin hind Brahmanizmi ilə əlaqəsinin olmadığını, bu fikirlərin həqiqi sahibinin İbnu-r-Ravəndi olduğunu və onun bu sapqın inancları Bərahimənin adından istifadə edərək yaymaq istədiyini irəli sürmüşdü. Qısaca bu fikirlər Bərahiməyə aid olmayıb, cədəli bir qurğu ilə onlara aid edilmişdi. Düzdür,

¹⁰ Günay Tümer, "Brahmanizm", *TDV İslam Ansiklopedisi*, VI, 332.

¹¹ Təhanəvi, *Kəşşafu istilahi-l-funun*, Beyrut, tarixsiz, I, 149.

¹² əş-Şəhristani, *əl-Miləl və-n-nihəl*, Qahirə 1968, III, 95-97.

¹³ Norman Calder, "The Barahima: Literary construct and historical reality", *Bulletin of the school of Oriental and African studies*, London 1994, LVII/1, s. 40-51.

¹⁴ Baqillani, *ət-Təmhid*, Qahirə 1947, s. 96.

dai/təbliğatçı, *əz-Zümürüddə* peyğəmbərliyi inkar edənlərlə birlikdə isbat edənlərin də dəlillərinin mövcud olduğunu görmüş və onsuz da bilinən bu dəlilləri təkrar etməyi gərəksiz hesab etmiş və ancaq inkar edənlərin dəlillərini çətdirdiyini bildirmişdir.¹⁵ Artıq bu fikirlərin İbnu-r-Ravəndiyə deyil, Əbu İsa əl-Vərraqa aid olduğu izahı daha məqbul hesab edilir. Əbu Bəkr ər-Raziyə nisbət edilən və Əbu Hatim ər-Razi tərəfindən *Ə'lamu-n-nübüvvə* adlı əsər ilə rədd edilən nübüvvət əleyhinə fikirlərin mənşəyini isə yunan fəlsəfəsində axtarmaq lazımdır. Bu fikirlər sanki günümüzdə yaşayan hər hansı bir deist, pozitivist, scientism tərəfdarı tərəfindən səsləndirilir. Ancaq bu fikirlərin Bərahiməyə aid edilən fikirlərlə eyni mühitdə ortaya çıxdığını sezmək çətin deyil. Əbu İsanın Bərahimə və əqidələri haqqında yazdıqlarının tamamilə uydurma məhsulu olmasından əmin olmaq olmaz. Çünki ortada yenə erkən dövrlərə aid olub Bərahiməyə nisbət edilən bir çox fikri çətdirən mətnlər vardır. Məsələn tədqiqatçı Sarah Stroumsanın qeydlərinə görə, əl-Qasım ibn İbrahim (v. 246/860) və yəhudi müəllif Davud ibn Mərvan əl-Muqammis (III/IX əsr) Bərahiməyə nisbət edilən fikir və əqidələri tanıtmışdılar. Yəni *əz-Zümürüddə*, Krausun hesab etdiyi kimi, Bərahimə haqqındakı ən qədim mənbə deyildi. Bütün bunlar o dövrdə müxtəlif hind inanclarının Bərahimə adı altında tədqiq edildiyini və bunların uydurma deyil, otantik (orijinal) məlumatlar olduğunu göstərir.¹⁶

Bərahimənin mənşəyi haqqındakı açıqlamalardan sonra fikirlərindən bəhs etmək yerinə düşər. Qazı Əbdülcabbar Bərahimənin iddialarından bir çox yerdə bəhs etmiş, *əl-Muğninin* XV cildinin ayrı bir bölümündə dəyərləndirib cavablar vermişdir. O, başqa alimlər tərəfindən Bərahiməyə verilən cavablardan da iqtibaslar vermişdir. Bu da Qazının dövründə nübüvvət əleyhinə fikirlərin yayıldığını və bu fikirlərə qarşı etiraz və rədd məqsədi daşıyan əsərlərin yazıldığını göstərir. Mötəzilə kələmçuları Zənadiqa hərəkəti ilə böyük bir əzmlə mübarizə apararaq heresioqrafik

¹⁵ Əbdürrəhman əl-Bədəvi, *Min tərxi-l-ilhad fi-l-İslam*, Qahirə 1993, s. 92-93, 135-138; Əbdüləmir əl-Əsəm, *İbnu-r-Rivəndi fi məracii-l-arabiyyə əl-hadisə*, Beyrut 1978, I/266. Bu fikirlər haqqında məlumat üçün Paul Krausun "İbnu-Ravəndi" məqaləsinin Əbdürrəhman Bədəvi tərəfindən almancadan ərəbcəyə edilmiş tərcüməsinə də müraciət edilmişdir. Adı keçən məqalə Şirazinin əsərindən alınmışdır.

¹⁶ İlhan Kutluer, *Akıllı və İtikad*, s. 70-72; 77-82.

mətnlərdəki ilhadi fikirləri rədd etmiş və bəzən zındıq siyahıları tərtib etmişlər.¹⁷ Qazı, kəlama aid əsərlərindən biri olan *Təsbitü dələili-n-nübüvvə* peyğəmbərliyi inkar edən Məkkəli müşriklərə, həzrət Muhəmmədin (s.a.s.) peyğəmbərliyini qəbul etməyən xristian və yəhudilərə, peyğəmbərlik əqidəsini bütünlüklə rədd edən Bərahimə və Dəhriyyəyə qarşı İslamın irəli sürdüyü nübüvvət anlayışını müdafiə etmək üçün qələmə aldığını ifadə edir.

Bərahimənin nübüvvətə etirazları klassik mənbələrdə belə ifadə edilir:

1. Ağıl, insana yetərlidir. Buna görə peyğəmbərlərin göndərilməsinə ehtiyac yoxdur. Peyğəmbərin gətirdiyi məsələlər ya ağla uyğundur və ya deyildir. Ağla uyğundursa ağıl onu qavramaq və əldə etmək üçün yetərlidir. O zaman peyğəmbərə ehtiyac yoxdur. Əgər ağla uyğun deyilsə, qəbul edilə bilməz. Başqa bir ifadə ilə peyğəmbərlərin gətirdikləri məsələlər bəlkə mənasız deyil. Ancaq ya ağla uyğundur, ki ağılın buna ehtiyacı yoxdur. Ya da ağla müxalifdir ki, bunu da qəbul etmək olmaz.

2. Peyğəmbərlərin iddialarının doğruluğunu bilmənin əqli baxımdan mümkün görünməyən (əsanın ilana çevrilməsi, ölünün dirildilməsi və s. kimi fəvqəladə sayılan hadisələr) yollardan başqa bir isbat şəkli yoxdur.

3. Ağıl, Allahın hikmətli olduğuna dəlalət edir. Hakim olan yaratdıqlarına yalnız ağılın dəlalət etdiyi məsələləri əmr edir. Əqli dəlillər aləmin qüdrətli və hikmətli bir yaratıcısı olduğuna, bəndələrinə şükür etmələrini lazım gətirən nemətlər verdiyinə, bunların bilindiyi və şükür edildiyi təqdirdə savab veriləcəyinə, edilmədiyi zaman cəza veriləcəyinə işarət edir. O zaman bir bəşərə tabe olmağa ehtiyac yoxdur. Həm də gətirdiyi məsələlər bunlara ziddirsə, o zaman sözləri açıq bir şəkildə onun yalan dediyini göstərir.

4. Hikmət sahibi bir yaratıcı, ağıl tərəfindən qəbih görülən məsələlərdən bəndələri məsul tutmaz. Halbuki şəriətlərdə ibadət əsnasında müəyyən bir yerə yönəlmə, təvaf, səy, şeytan daşlama, ihram, qara daşı öpmə, oruc ikən ac, susuz qalma və s. kimi məsələlər əmr edilir. Bunlar ağla uyğun olmayan, qubh qəbul edilən məsələlərdir.

¹⁷ İlhan Kutluer, *Akıl ve İtikad*, s. 13. Məsələn Qazı Əbdülcabbarın tərtib etdiyi zındıq siyahısı üçün bax. Qazı Əbdülcabbar, *əl-Muğni fi əbvabi-t-tövhid və-l-ədl*, V cild, s. 9.

5. Əgər nəql vasitəsilə məsləhətə uyğun məsələlər gətirilsə, o zaman Allahın bunları peyğəmbər göndərmədən insanlara ağıl vasitəsilə bildirməsi mümkün olmalıdır. Əks təqdirdə Allahın qüdrəti şübhə altına düşər.

6. Risalet iddiasında ən qəbul eidlməz nöqtə, eyni şəklə, nəfsə və ağıla sahib, hamının yediyindən yeyən və içdiyindən içən bir insana tabe olmaqdır. Halbuki onun digər insanlardan fərqi yoxdur. Həm də onun iddiasının doğruluğunun dəlili nədir?

7. Əgər möcüzə vasitəsilə peyğəmbərlə saxta peyğəmbər bir-birindən ayrılırsa buna əl çevikliyi və sehrbazlıq qarışmadığını necə bilmək mümkündür. Möcüzə ilə hiyləni ayırmaq mümkün olmadığı üçün yalnız ağıla güvənmək və peyğəmbərlərin sözlərini qəbul etməmək lazımdır.

8. Allahın inkar və rədd edəcəklərini bildiyi şəxslərə peyğəmbər göndərməsi hikmətli bir davranış deyil.¹⁸

Bu etirazların əsasını aqlın yetərliyi prinsipi təşkil edir. Qazı, onlara belə cavab verir: Peyğəmbərlər tərəfindən gətirilən təklif mövzularının əqli dəlillər vasitəsilə bilinməsi mümkün deyil. Təklif məsələləri ancaq Allahın bəyanı ilə bilinir. Bunun peyğəmbərlər vasitəsilə bildirilməsi caiz olmadığı təqdirdə aciz tutma və qüdrətindən şübhəyə düşmə baş verə bilər ki, bu da düşünülə bilməz.¹⁹ Bundan sonra da Qazı, cədəl vasitəsilə qarşısındakını ilzam etmə metodu əsasında rədd edir.

Bundan başqa nəql, aqlın yetərli olmadığı bir çox məsələyə aydınlıq gətirir. Belə ki, vacibə aparan və qubhdan uzaqlaşdıran əməlin mütləq vacib olduğu və bunun əksinə vacibdən uzaqlaşdırıb pis əmələ aparan felin də qəbih xarakteri daşdığı ağılla təsdiq edilmiş prinsiplərdir. Əgər bu doğrudursa, əməl edildiyi zaman vaciblərin yerinə yetirilməsinə yaxınlaşdıran və pisliklərdən uzaqlaşdıran və bunun əksinə olan əməllər vardır. Məsələn, şərab içilməsinin insanı qubha (pis əmələ) sövq etdiyi öyrənilməsi zaman bunun işlənməsinin qəbih fel kateqoriyasına girdiyi, namazın mənfəətləri, faydaları izah edildiyi zaman isə namaz qılmanın həsən fel statusunda qəbul edildiyi bilinir. Ağıl, məsləhət və lütf keyfiyyəti daşıyan

¹⁸ Baqillani, *ət-Təmhid*, s. 97-107; Şəhristani, *əl-Miləl və-n-nihəl*, III, s. 96-97; Qazı Əbdülcabbar, *əl-Muğni fi əbvabi-t-tövhid və-l-ədl*, XV, s. 109 və davamı; Qazı Əbdülcabbar, *Şərhu-l-usuli-l-xəmsə*, s. 563-564.

¹⁹ Qazı Əbdülcabbar, *əl-Muğni fi əbvabi-t-tövhid və-l-ədl*, XV, s. 140.

fellərlə bu keyfiyyətdə olmayanları bir-birindən ayıra biləcək bir istedadla sahib deyil. Allahın bu felləri insanlara bildirməsi labüddür. Bunu bilmək isə ancaq bir peyğəmbər vasitəsilə mümkündür. Allahın bunu etməsi vacib olub etməməsi caiz deyil.²⁰

Nəqlin ağla müxalif hökmlər gətirdiyi iddiasına gəlicə, elm əldə etmə vasitələrinin verdiyi məlumatlar zidd ola bilməz. Peyğəmbərlər ağılda müəyyən olunmuş əsas prinsiplərin və icmalı məlumatların təfsilatını və təfərrüatlarını gətirmişlər. Ağıl bütün məlumatları tam, əskiksiz və təfərrüatı ilə birlikdə əhatə etmir. Çünki məlumatlar sonsuzdur. Ağılda yalnız ümumi məlumatlar, əsaslar mövcuddur. Beləliklə nəql, ağla zidd məlumatlar gətirmir. Məsələn məsləhətin vacibliyi və məfsədətin qəbihliyi ağılda təyin edilmişdir. Ancaq hansı əməllərin məsləhət, hansı əməllərin məfsədət olduğunu bir-bir ağıl vasitəsilə bilmək mümkün deyil. Allah Taala insanlara bu fellərin statusunu bildirmələri üçün peyğəmbərlər göndərmişdir. Bundan başqa ağılın, əmanətin verilməsinin, nemətə şükr etmənin və insafın yaxşılığını, zülmün və yalanın pisliliyini bilməsi mümkündür. Ancaq namazın pislidən uzaqlaşdırdığını, şərab içmənin düşmənliliyi və azgınlığı artırdığını bilməsi mümkün deyil. Namaz, oruc, həcc və zəkat kimi ibadətlərin şərtləri və rüknləri olmadan yerinə yetirilməsi ibadət sayılmaz. Bu kimi halları bilmək üçün də ağıl yetərli deyil. O zaman Allahın bunları bizə öyrədəcək birini göndərməsi labüddür. Beləcə ibadətlərin və onların şərt, zaman və məkanlarının ağılla bilinməyəcəyinə görə nəqli dəlilə ehtiyac vardır. Buna görə də bisət (peyğəmbər göndərmə) həsən qəbul edilir.²¹ Başqa bir ifadə ilə taabudi məsələlərdə nəql hakimdir və ağıl bu məsələlərin təfərrüatı haqqında məlumat mənbəyi deyil.

Bir felin fayda və ya zərərinin həm ağıl, həm də nəql yolu ilə (iki fərqli yolla) bilinməsi, hər birinin ayrı bir bilinmə yolu olmadığına dəlalət etməz.

²⁰ Qazı Əbdülcabbar, , *Şərhu-l-usuli-l-xəmsə*, s. 564; e. mlf., *əl-Müxtəsər fi usuli-d-din*, s. 236.

²¹ Qazı Əbdülcabbar, *əl-Muğni fi əbvabi-t-tövhid və-l-ədl*, XV, s. 31, 111; e. mlf., *Şərhu-l-usuli-l-xəmsə*, s. 564-565.

Həm də əməllərdəki həsən və qəbih olma yönünün heç bir zaman dəyişmədiyini söyləmək mümkün deyil.²²

Qazı, küfr edəcəyi bilinən birinə təklifin yüklənməsinin salah olmadığını iddia edənlərə belə cavab verir: Allahdan gələn təklifin mükəlləfin qəbulu ilə nemət olması caiz deyil. Bu, Allahın bəndənin iman etməsinə bağlı olaraq nemət verici olduğu şəkildə caiz olmayan nəticəyə götürür. Bundan başqa insanın seçim qabiliyyətini (iradə azadlığını) də unutmaq olmaz.²³

Bərahimənin namaz, həcc və s. ibadətlərin hamısının qəbih olması iddiasına gəldikdə bu, uzaq bir ehtimaldır. Çünki mücərrəd felin qəbih və ya həsən olduğuna hökm etmək mümkün deyil. Məsələn qiyamın²⁴ (ayaq üstə durmaq) pis olub olmadığı sualına cavab vermək mümkün deyil. Burada bir məqsəd əldə edilirsə və qubh cəhətlərdən uzaqdırsa o fel həsəndir. Möcüzə vasitəsilə doğrulanmış rəsulun sözü ilə bu fellərdə insanlar üçün məsləhət və lütf olduğu bilinir. Bundan başqa qiyam (ayaq üstə durmaq) bir çox hallarda yaxşı hesab edilir. Məsələn, o hörmət və ya başqa bir məqsəd ehtiva edərsə yaxşıdır. Oturma, ruku (əyilmə), yerimə, təvaf (Kəbənin ətrafını dolanmaq) və s. də belədir. Qiyam, quud (oturma), ruku, səcdə, yerimə, qaçma, təvaf, daş atma və s. hərəkətlər bu dünyaya aid mənfəətləri təmin etmə, zərərləri dəf etmə xüsusiyyətlərinə görə həsən olaraq xarakterizə edilirsə, dini mənfəətlər təmin etdiyi üçün həsən keyfiyyəti daşması mümkündür. Nəql vasitəsilə bu hərəkətlərin dində zərərdən uzaqlaşdırma və mənfəət təmin etmə kimi yönünün olduğu bilinir. Əgər qısa və keçici mənfəətlər gətirdiyi və yenə qısa, keçici zərərləri dəf etdiyi üçün bəzi əməllər həsən qəbul edilirsə o zaman əbədi və daimi zərərləri dəf etdiyi üçün və daimi faydaları təmin etdiyi üçün ibadətlərin həsən qəbul edilməsi daha gərəklidir. Qiyam, quud, ruku, səcdə, yerimə, qaçma, təvaf, daş atma və s. hərəkətlər bu nəticəyə apardığı üçün həsəndir.²⁵

²² İlyas Çelebi, *İslam inanç sisteminde akılcılık ve Kadı Abdulcebbar*, Rağbet yayımları, İstanbul 2002, s. 314-315; Qazı Əbdülcabbar, *Şərhü-l-usuli-l-xəmsə*, s. 565-567.

²³ Qazı Əbdülcabbar, *əl-Muğni*, XV, 138-141; e. mlf., *əl-Müxtəsər fi usuli-d-din*, s. 229-230.

²⁴ Qiyam, quud, ruku, səcdə, təvaf və s. terminlər olub İslamdakı ibadətlərlə (namaz, həcc) əlaqəli istifadə edilən terminlərdir.

²⁵ Qazı Əbdülcabbar, *əl-Muğni*, XV, 117-124.

Peyğəmbərlik sisteminin faktiki olaraq reallaşması, yəni ilk insan olan həzrət Adəmdən etibarən həzrət Muhəmmədə (s.a.s.) qədər bir çox peyğəmbərin göndərilməsi də peyğəmbərlər təbəqəsinin varlığını isbat etmək üçün kifayətdir. Bu nöqtə də klassik dövr alimlərinin peyğəmbərliyi əsaslandırmasında vurğulanmışdır.

Qazı Əbdülcabbarın nübüvvət əleyhdarı qruplara qarşı rəddiyyələrini əsasən bu punktlarda ifadə etmək mümkündür:

1. Ağıllı bir şəxsin aləmi yaradaraq insanı varlıq sahəsinə çıxaran və sonra da heç bir müdaxilə, kömək və nizamlama etmədən hər şeyi başlıbaşına tərək edən bir tanrı fikrini qəbul etməsi çətindir.

2. Əşya və ehkamı bilmək üçün iki yolun-ağıl və vəhyin- olması onlar arasında ziddiyyətin olmasını lazım gətirməz.

3. Ağılın, peyğəmbərlərin gətirdiklərinə ehtiyacı olmadığı fikri doğru deyil. Peyğəmbərlərin gətirdikləri məsələlər ağılda ümumi olaraq müəyyən olunmuş prinsiplərin açıqlanmasıdır. Məsələn, məsləhətin vacib, zərərin pis olduğu prinsipi ağılda təyin edilmişdir. Ancaq nəyin məsləhət, nəyin isə məfsədət olduğunun təyini üçün yalnız ağıl yetərli deyil.

Şəriətin gətirdiyi hər şeyin ağla görə qəbih olduğu iddiası doğru deyildir. Qazı Əbdülcabbar, oruc tutma, Kəbə ətrafında təvaf, namaz qılma kimi şəri əməllərə hikmət baxımından nəzər saldıqda bu fellərin bəzi məqsədlərə xidmət etdiyini əqli cəhətdən anlamının mümkün olduğunu sübut edir. Beləcə heç bir şey boş və səbəbsiz deyil.²⁶

Bərahimə ilə mükəlimədə istinad ediləcək ən güclü nöqtə peyğəmbərlər göndərmənin lütf olduğudur. Qazı, bəndələrə olan məsləhətin yalnız təklif mövzularının bildirilməsi ilə tamamlandığını ifadə edərək bisətin gərəkli olduğunu bildirir.²⁷ Qazı Əbdülcabbara görə, ağılın hüsn və qubhu bilməyəcəyini, əmr və nəhyin ancaq peyğəmbərlə bilinməsinin mümkün olduğunu söyləyən Əşərilər, peyğəmbər göndərməyi bir lütf olmaqdan çıxararaq hikmət aranmayan imani bir məsələ halına gətirmişlər.²⁸ Halbuki nübüvvət məsələsi ilahi ədalət və hikmətlə yaxından əlaqəsi olan və ağıl ilə

²⁶ Əbdülkərim Osman, *Nazariyyətu-t-təklif (Ərau-l-Qadı Əbdülcabbar əl-kəlamiyə)*, Beyrut 1971, I cild, s. 94.

²⁷ Qazı Əbdülcabbar, *əl-Muğni*, XV, 21-26.

²⁸ Qazı Əbdülcabbar, *əl-Muğni*, XV, 97.

əsaslandırılı biləcək bir məsələdir. Çünki ağıl, yeni biliklər ortaya qoya bilsə də bu gücü mükəmməl və sonsuz deyil. Məhdud ömrü və elmi ilə insanın həyatda qarşılaşdığı bütün problemlərini həll etməsi, varlıq və hadisələrə rəşional izahlar verməsi çox çətinidir. Bu baxımdan da peyğəmbərlər vəsitisilə insanlığa gələn məlumatlar bir rəhmət və lütfdür. Bir çox istedad və üstün keyfiyyətlərə sahib olan insanın eyni zamanda zəif iradəli, yalan danışma, pislilik etmə kimi mənfi xüsusiyyətlərə də meyilli insanı xeyirli işlər görməyə çağırən, doğru yolu göstərən rəhbərlərə-peyğəmbərlərə ehtiyacı vardır.

Bundan başqa vəhyin verdiyi məlumatlardan bəzisini ağılla əldə etmək mümkün olsa belə, ağılla bunu əldə etmək uzun zaman alacağına görə vəhyin bildirməsi asanlıq gətirir. Çünki ağıl hər kəsdə eyni səviyyədə olmayıb bu məlumatları əldə etmək qabiliyyətinə hamı malik deyil. Ağıl Allahın varlığını bilmə imkanına sahib olsa da ilahi sifətlər, Allah-insan, Allah-kainat münasibəti kimi uluhiyyətə dair məsələlərdə dəqiq məlumatlar verə bilməz. Eyni zamanda ibadət mövzularını, axirət aləminin varlığını bilməyə də qadir deyil. Nəticə etibarilə ağıl və vəhyin özünə məxsus sahələrinin olduğu unudulmamalıdır. Kainat və bu dünyanın həqiqətlərinə ağılla çatmaq mümkün olsa da, metafizik aləm haqqında məlumat ancaq vəhylə əldə edilir.

Peyğəmbərliyi inkar edənlər və onlara verilən cavablardan başqa mövzu ilə əlaqəli bir məsələ də həzrət Peyğəmbərin peyğəmbərlərin sonuncusu olduğu və ondan sonra rəsul və ya nəbi vəsfini daşıyan hər hansı bir peyğəmbərin gəlməyəcəyi prinsipidir. Qurani-Kərimdə həzrət Peyğəmbərin Allahın rəsulu və peyğəmbərlərin sonuncusu olduğu açıq bir şəkildə ifadə edilmişdir. “Nəbilərin sonuncusu” kimi xarakterizə edilməsinin səbəbi kimi rəsul adının mələklər üçün də istifadə edilməsidir. Mələklər Allahın rəsulları olmağa davam etdikləri üçün rəsulların sonuncusu kimi bir ifadə doğru olmazdı. Buna görə nəbilərin sona çatdığı, ancaq Allahın insanlardan rəsul göndərməyə davam edəcəyi şəkildə müxtəlif qruplar tərəfindən irəli sürülən iddialar mənasızdır. Hədislər də həzrət Muhəmmədin (s.a.s.) son peyğəmbər olduğunu açıq ifadələrlə bildirmişdir.²⁹ Onun gətirdiyi vəhy Allahdan gələn

²⁹ Bekir Topaloğlu, Yusuf Şevki Yavuz, İlyas Çelebi, *İslamda inanç esasları*, Mərmərə Universiteti İlahiyyat fakültəsi yayınları, İstanbul 1999, s. 206.

orijinal şəkliylə, təhrifə uğramadan, olduğu kimi əsrlərdən keçərək günümüzə qədər gəlmişdir. Tarixdə də peyğəmbərlik iddiası ilə ortaya çıxanlar ciddi qəbul edilməmiş və heç bir şəkildə iddialarını isbat edə bilməmişlər. Tarixdə saxta, yalançı peyğəmbər adından başqa bir ad qazanmamışlar.

Nəticə olaraq Qazı Əbdülcabbar, nübüvvətin zəruriliyini əsasən ədalət, lütf, prinsipləri, məsləhət (salah), hikmət nəzəriyyələri və aqlın məlumat verə bilmədiyi mövzulara aydınlıq gətirməsi ilə əsaslandırır. O, peyğəmbərliyi qəbul etməyən və ya İslamın gətirdiyi nübüvvət anlayışına uyğun gəlməyən fikirlər səsləndirən şəxs və cərəyanlara qarşı əsərlərində cavablar yazmışdır. Bütün bunlar Qazı Əbdülcabbarın da digər müsəlman alimlər kimi öz dövrünün aktual problemlərinə də biganə qalmadığını göstərir. Kəlam elminin vəzifələrindən biri də hər dövrdə İslamın gətirdiyi əqidə əsaslarını qorumaq, bu əsaslara uyğun olmayan fikirləri cavablandırmaqdır. Bunun üçün də bizə işıq tutacaq və istifadə edəcəyimiz ən əsas mənbə Quranın ruhu və bizim üçün hər zaman nümunə olan Peyğəmbərin davranışları qalmaqla birlikdə dəyişməz olan əqidə əsaslarını -məsaili- isbat etməyə və onlara uyğun olmayan fikirləri cavablandırmağa yarayacaq bütün elmlərin verdiyi məlumatlardan istifadə edilə bilər. Bu, kəlam elminin vəsail deyilən və dövrlərə görə dəyişə bilən qismini təşkil edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Adilə Tahirova, *Kadı Abdülcebbar və Ebü-l-Muin en-Neseftiye görə nübüvvetin gerekliliyi*, Mərmərə Universiteti Sosial Bilimlər İnstitutu ilahiyyat/kəlam bölməsi, Doktorluq dissertasiyası, İstanbul-2004.
2. Baqillani, *ət-Təmhid*, Qahirə 1947.
3. Bekir Topaloğlu, Yusuf Şevki Yavuz, İlyas Çelebi, *İslamda inanç esasları*, Mərmərə Universiteti İlahiyyat fakültəsi yayımları, İstanbul 1999.
4. Əbdülkərim Osman, *Nazariyyətu-t-təklif (Ərau-l-Qadı Əbdulcabbar əl-kəlamıyyə)*, Beyrut 1971.
5. Əbdürrəhman əl-Bədəvi, *Min tərxi-l-ilhad fi-l-İslam*, Qahirə 1993.
6. Əbdüləmir əl-Əsəm, *İbnu-r-Rivəndi fi məracii-l-arabiyyə əl-hadisə*, Beyrut 1978.
7. Əbu-l-Muin ən-Nəsəfi, *Təbsıratu-l-ədillə*, təhqiq edən: Claude Salame, Dəməşq 1990.
8. əş-Şəhristani, *əl-Miləl və-n-nihəl*, Qahirə 1968.
9. Günay Tümer, “Brahmanizm”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, VI, 332.
10. İbn Mənzur, *Lisanu-l-Arab*, Beyrut tarixsiz, Daru Sadır.
11. İlhan Kutluer, “İlhəd”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXII, 93-96.
12. İlhan Kutluer, *Akıl və İtikad (Kəlam-felsefə ilişkileri üzerine araştırmalar)*, İz yayıncılık, İstanbul 1998.
13. İlyas Çələbi, *İslam inanç sisteminde akılcılık ve Kadı Abdülcebbar*, Rəğbet yayımları, İstanbul 2002.
14. Qazı Əbdülcabbar, *əl-Muğni fi əbvabi-t-tövhid və-l-ədl*, Qahirə 1962-1965.
15. Qazı Əbdülcabbar, *əl-Müxtəsər fi usuli-d-din (Rəsailu-l-ədl və-t-tövhidin içində)*, Qahirə 1971.
16. Qazı Əbdülcabbar, *Şərhu-l-usuli-l-xəmsə*, Qahirə 1988.
17. Maturidi, *Kitabu-t-tövhid*, təhqiq və şərh: Bekir Topaloğlu, Muhammed Aruçi, İSAM yayımları, Ankara 2003.
18. Melhem Chokr, *İslamın hicri ikinci əsridə zındıqlıq və zındıqlar*, (tərcümə edən: Ayşe Meral), İstanbul 2002.
19. Məhəmməd Fuad Əbdülbaqi, *əl-Mucəmu-l-mufəhrəs li-əlfazi-l-Qurani-l-Kərim*, Tehran 1372.

20. Mustafa Sinanoğlu, “İlhəd”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2000, XXII cild, s. 90.

21. Norman Calder, “The Barahima: Literary construct and historical reality”, *Bulletin of the school of Oriental and African studies*, London 1994, LVII/1, s. 40-51.

22. Təhanəvi, *Kəşşafu istilahati-l-funun*, Beyrut, tarixsiz.

23. Zəbidi, *Tacu-l-arus*, Qahirə 1306.

РЕЗЮМЕ

Статья содержит информацию об еретических группах которые не признают пророчество-в частности о Берахима. В статье исследуются вопросы о его происхождении и их взгляды на данную тему а также ответы на вопросы ставленные Берахимой. Вопрос рассматривается главным образом с точки зрения мутазилитского теолога Кады Абдульджаббара. Он внес свой вклад в историю развития Калама и преемники считали его главой Мутазилитской школы. Статья имеет важное значение в преподавании Калама преподавателями- теологами и может быть использовано как научное пособие. Ключевые термины: Берахима, Кады Абдульджаббар, «агл» и «вахий».

THE SUMMARY

The article keeps the information about the heretic groups who don't recognize the prophethood, especially *Barahima*. The article the matters of its origin and their opinions to the given theme, and the answers to the questions given by *Barahima* are investigated. The matter is analyzed mainly from the view point of mutazilian theologian Qadi Abd al-Jabbar. He brought his contribution to the history of the development of the theology (*Калам*) and was considered by his successors as the head of the Mu'tazilite school. The article has a necessary role in teaching the Kalam by theologian-teachers and it will be used as a scientific material. Keywords- *Barahima, Qadi Abd al-Jabbar, agl, vahy*.